

Фреймове моделювання у фразеології

© Маргарита Жуйкова, 2011

докт. філол. н., Волинський національний університет ім. Лесі Українки

(Луцьк)

УДК 808.3-3

У статті розглянуто можливість застосування фреймового моделювання до групи фразеологічних одиниць із близькою семантикою. Аналіз фразем засновано на таких поняттях когнітивної лінгвістики, як «фрейм», «слот», «скрипт» та «фреймова модель». На прикладі українських фразеологічних одиниць із загальною семантикою «бути п'яним» показано, що вони репрезентують важливі компоненти відповідного поведінкового скрипту (особливості ходи, говоріння тощо). Побудова фреймової моделі побиття та аналіз внутрішньої форми фразем із значенням «вдарити, побити» дозволили виявити ті слоти фрейму побиття, яким притаманна найбільша частота при вербалізації (Інструмент, Партитив об'єкта, Вплив на об'єкт). Припускається, що мовна свідомість виділяє саме ці слоти як найбільш релевантні при осмисленні ситуації побиття. Показано, що фразеологічна одиниця може вербалізувати різну кількість слотів (максимально шість). При фреймовому моделюванні слід враховувати, що концептуальні структури найповніше репрезентуються тими фраземами, які зберігають для носіїв мови первісну мотивацію.

Ключові слова: *фразеологічна одиниця, мотивація, фрейм, слот, скрипт, фреймове моделювання.*

Marharyta Zhujkova. Frame modeling in phraseology

The article raises the question of the possibility of frame modeling of the group of phraseological units with common semantics. Ukrainian phraseological units with general semantics “to be drunk” show that they represent important components of this behavioral script (characteristics of walk, conversational peculiarities etc.). Building a frame model of beating and analysis of the phrasemes' inner form with the meaning “to punch, to beat” enables us to single out the slots of the frame “beating” that are the most frequently used when this frame is verbalized (Instrument, Object Partitive, Influence on the object). We assume that language conscience singles out these slots and that they are the most relevant while comprehending the situation of beating. The investigation shows that a phraseological unit can be used to verbalize different number of slots (6 being the maximum number).

Keywords: *phraseological unit, motivation, slot, script, frame modeling.*

Постановка проблеми. Виникнення нових методик та прийомів дослідження, спричинене бурхливим розвитком когнітивних досліджень, не може не позначитися і на такій важливій сфері мовознавства, як фразеологія. Фразеологічний фонд різних мов активно залучають до когнітивних досліджень переважно в якості емпіричної бази при експлікації концептуальних структур абстрактних сфер досвіду. Разом з тим новий науковий апарат, що розробляється в когнітивній науці, застосовується передусім для аналізу лексичного рівня мовної системи, а у сфері фразеології використовується ще недостатньо.

Серед понять, на які спирається когнітивна лінгвістика, важливе місце посідає поняття «фрейм». Ми приймаємо таке розуміння фрейму, яке поширене у сучасних лінгвістичних дослідженнях, — як ментальної структури, що відповідає класу типових ситуацій і служить для збереження знань про цей клас. «Фрейм — структура даних для представлення стереотипної ситуації» [3: 188]. Інтерпретація ситуації як стану речей передбачає наявність у ній учасників (дійових осіб) та певного антуражу (взаємин між ними, їх ролей, цілей та можливостей, змін у процесі розгортання ситуації тощо), а також просторово-часових координат ситуації. Ця обставина викликала потребу у розширенні поняття «фрейм» шляхом його доповнення так званими слотами — елементами ситуації, які, зберігаючи загальну абстрактність в ментальній моделі, наповнюються конкретним змістом у кожному особному випадку її реалізації. У працях відомих дослідників фразеології А. М. Баранова та Д. О. Добровольського фрейм трактується як концептуальна структура «для декларативного (описового) представлення знань про типізовану ситуацію, що містить слоти, пов'язані між собою певними семантичними відношеннями» [1: 227]. Таким чином, фреймова модель ситуації включає в себе імена слотів та зміст слотів. Ім'я слоту можна розглядати як комірку матриці фрейму (інваріантний параметр), яка заповнюється певними варіативними змістами

(значеннями цього параметру), що відповідають характеристикам різних екстралінгвальних ситуацій.

Іншим важливим поняттям когнітивної лінгвістики є поняття скрипту. Скрипт розглядається як різновид фрейму, в якому зберігається знання про послідовність певних дій, характерних для тих чи тих ситуацій і / або соціальних ролей, а тому скрипти пов'язані передусім з поведінковими параметрами: «звичні ситуації описуються скриптами як стереотипні зміни подій» [3: 172]. Дослідники відзначають, що різним ситуаціям відповідають скрипти різного типу та рівня складності. Найпростіший скрип містить інформацію про типізовану соціальну роль, для якої характерна певна типізована дія чи поведінка.

Мета статті полягає у виявленні компонентів фреймових моделей на матеріалі двох великих фразеологічних груп, що передають значення «бути п'яним» та «вдарити, побити».

Для аналізу, спрямованого на виявлення способів та характеру вербалізації фреймових структур лексичними чи фразеологічними засобами, можна використовувати ті одиниці, які для актуальної мовної свідомості зберігають свою мотивацію та внутрішню форму (наприклад, укр. *частувати кулаками*, рос. *прописать лому*). Крім того, для цього завдання можна залучати й ті одиниці, мотивація яких встановлюється шляхом нескладних відсилок лінгвістичного чи екстралінгвального характеру (наприклад, мотивація рос. ідіоми *прописать ижицу* прояснюється при актуалізації відомостей про побиття школярів різками, що залишало на спині сліди, подібні за формою на стару літеру «іжиця»). До процедури фреймового моделювання не можуть бути залучені одиниці, внутрішня форма яких не дає однозначних підстав до виявлення їхньої мотивації (наприклад, укр. *дати духопеликів, докласти воза, всипати перцю, всипати по перше число* із значенням 'побити').

Розгляньмо поведінковий скрипт «бути п'яним» та його вербалізацію у фразеологічних одиницях української мови. Скрип «бути п'яним» містить

інформацію про основні ознаки поведінки п'яного, позбавлені індивідуальних рис. Це, зокрема, нетверда хода, хитання, заточування, падіння, намагання співати та веселитися, неконтрольовані крики, чіпляння до інших, погане володіння язиком, вживання лайок, неможливість сконцентрувати погляд, блювання та інші.

У фразеологічному матеріалі української мови ми виявили як динамічні, так і статичні компоненти скрипту «поведінка п'яного». До динамічних компонентів, організованих у певну логічну послідовність (сценарій), належать такі:

1. П'яний заточується при ходінні, не може просуватися прямо вперед: *бублики ногами малювати (рисувати)* [Ужч.: 38]; *виводити рогаики* [Ужч.: 204]; *всю дорогу хрестити* [Ужч.: 86]; *ногами кросворд розгадувати* [Ужч.: 169]; *нога за ногу чіпляється* [Ужч.: 169]. Сюди ж належить старий вираз *мислите писати* [Ном.: № 11778], який вийшов з ужитку з причини деактуалізації внутрішньої форми.

2. П'яного хитає, він зачіпає тілом певні предмети, що знаходяться обабіч: *шатати (хитати) стовпи* [Ужч.: 226]; *стовпи цілувати, забори цілувати* [Ужч.: 100]; *щитати стовпи* [Ужч.: 226]; *збивати фонарі* [Ужч.: 237]. Та ж поведінкова особливість п'яного відбита у фраземі *Вузька вулиця (для когось)* [Ужч.: 57].

3. П'яний зупиняється під час ходи і тримається за опору, щоб не впасти: *Прилип, як п'яний до тину* [Ном.: № 5029], *стовпи обнімати* [Ужч.: 226].

4. П'яний пересувається на колінах чи повзе: *лізти рачки* [ФСУМ: 438].

5. П'яний спотикається, падає і знов встає: *гриби збирати; оре носом* [Ном.: № 11738].

6. Зрештою п'яний падає на дорозі і довго не може встати: *асфальт обіймати* [Ужч.: 23]; *стелитися по землі* [Ужч.: 105]. Пор. укр. приказку, зафіксовану М. Номисом: *У п'яниці коли не очі сині, то спина в глині* [Ном.: № 11656], де компонент *спина в глині* вказує на те, що п'яний часто валяється в багні і вимазується.

Серед статичних поведінкових характеристик, які не творять сценарію, виявлено такі:

1. П'яний не може сконцентрувати свій погляд: *очі на півдесятого (на півдев'ятого); очі ножницями, очі косинусом; очі рогом, хоч налигуй* [Ужч.: 175].
2. У п'яного заплітається язик: *язик за зуби чіпляється; язика не поверне, наче він йому повстяний* [Ном.: № 11756].
3. У п'яного трусяться руки: *ложки до рта не донесе* [Ном.: № 11742].

Очевидно, ширше залучення фразеологічного матеріалу (особливо ареальної фразеології, а також даних інших слов'янських мов) дозволить «прописати» цей скрипт докладніше і повніше, проте і наведений матеріал свідчить, що засобами фразеології репрезентуються ті компоненти скрипту, які якнайкраще служать для ідентифікації та розпізнання п'яного за його поведінкою. Можна припускати, що фразеологічні одиниці маркують у портреті п'яного саме ті риси, які стають підставою для його негативної суспільної оцінки.

Звернімося до аналізу фреймової моделі побиття та її вербалізації у фразеологічних одиницях української мови. Наочність ситуації побиття, її висока релевантність для мовців породжує значну кількість різноманітних за формою та семантикою мовних одиниць — лексем та фразем. Масив фразеологізмів із значенням 'побити' лише в говірках українській мові, за даними А. О. Івченка, налічує більше 340 одиниць [2: 159], а коли взяти до уваги загальномовні, авторські та субстандартні фраземи, то, очевидно, кількість одиниць цієї семантичної групи може досягти значно більших показників.

Інваріантний фрейм побиття складається з таких слотів:

- Суб'єкт дії в цілому
- Активний орган суб'єкта дії («Партитив суб'єкта»)
- Інструмент, який використовується суб'єктом дії для її передачі (трансляції) об'єкту («Інструмент»)

- Фізична дія («Дія»)
- Об'єкт дії в цілому (як сукупність тілесного та чуттєвого)
- Частина та органи тіла об'єкта («Партитив об'єкта»)
- Тілесні зміни, які відбуваються в об'єкті внаслідок дії (дій) суб'єкта («Вплив на об'єкт»).

Три слоти: «Суб'єкт дії в цілому», «Дія» та «Об'єкт дії» — є тривіальними, оскільки вербалізуються у будь-якій одиниці з семантикою удару / побиття.

На конкретному мовному матеріалі розподіл слотів реалізується таким чином: у виразі *затопити (заїхати) в око кому* актуалізуються слоти «Суб'єкт», «Об'єкт», «Партитив об'єкта» (око), «Дія» (удар). У фреймовій структурі фраземи *пустити юшку кому* реалізовано п'ять слотів: «Суб'єкт», «Об'єкт», «Партитив об'єкта» (ніс), «Дія» (удар), «Вплив» (кров на обличчі). Отже, цей вираз виявляється інформативно багатшим за попередній, оскільки містить додатковий слот «Вплив». Безперечно, що різноманітність у засоби вираження ситуації побиття вносять нетривіальні слоти «Інструмент», «Партитив суб'єкта», «Партитив об'єкта» та «Вплив», тому зупинимося спочатку саме на таких фраземах.

1. Фразеологічні одиниці, що вербалізують слот «Інструмент»

Фраземи цієї групи в образній формі передають інформацію про засіб, який використовується для підсилення больових відчуттів (наприклад, батіг, різки, палиця, хворостина, ремінь, бич тощо). Частина таких фразем містить похідні від іменника *береза (березовий, березина)*, що вказує на поширену в минулому практику використання березових гілок для побиття (покарання): *(дати) всипати березової каші, пригостити березовою кашею; у три березини потягти* [СФС: 96], *почесати березовим віником* [ФСУМ: 822]. До складу фраземи можуть вводитися назви інших типових інструментів побиття: *відважити кия* [ФСУМ: 115], *оброку з бича дати* [Фр., II: 465], *дати рубля* (де рубель — старовинний дерев'яний прилад для качання білизни) [Ужч.: 206],

освятити воду у три батоги [Ном.: № 3614], *давати ремінних капель* [Ужч.: 112], *дати канчука* [Біл.: 178].

2. Фразеологічні одиниці, що вербалізують слот «Партитив суб'єкта»

Це відносно нечисленна група фразем, до складу яких входить назва активної частини тіла суб'єкта (рук, кулаків, зрідка нігтів): *дати волю рукам* [ФПЛ: 56], *на кулаках носити 'часто бити, знущатися з кого'* [Ужч.: 139], *частувати кулаками* [СФС: 14], *видати з п'ятки* (див. коментар І. Франка: "ударив його долонею (п'ятірнею) в лице)" [Фр., I: с. 162].

3. Фразеологічні одиниці, що вербалізують слот «Партитив об'єкта»

У значній групі фразеологічних одиниць вербалізовано різноманітні частини тіла та органи людини, на які припадають удари. Серед них виділимо номінації таких партитивів, що трапляються у фраземах найчастіше.

Верхня частина голови з волоссям: *почесати роги* [Ужч.: 202], *да(ва)ти поміж риг* [Ужч.: 202], *почубеньків дати* [Ном.: № 3854].

Обличчя в цілому: *ляца в пику дати* [Ном.: № 3852], *дати по циферблаті* [Фр., II: 518]; *відрихтувати табло* [УЖ: 317]; *загасити табло* [УЖ: 317], *мордник дати* [КП: 104].

Зуби: *дати в зуби* [ФПЛ: 180], *двигонуту в зуби* [ФПЛ: 180], *дати зуботичину* [ФСУМ: 207], *годувати зуботичками* [Ужч.: 108].

Губи: *дати по макоїдах* [Фр., II: 518].

Вуха: *драти (накручувати, наминати) вуха* [СФС: 14]; *вуха намилити* [Ужч.: 59].

Ніс: *дати носака* [ФПЛ: 282].

Шия та потилиця: *потиличниками нагодувати* [Ном.: № 3855], *частувати потиличниками* [СФС: 14], *у потилицю заглядати* [Ужч.: 192].

Спина: *стригти по спині* [СФС: 14], *заглядати в холку* [Ужч.: 243], *почесати спину* [ФСУМ: 685].

Бік: *полатати боки* [ФСУМ: 668], *нам'яти боки* [ФСУМ: 530].

Ребра: *полатати ребра, порахувати ребра* [ФСУМ: 670].

Ноги: *полатати штани* [ФСУМ: 668].

Зад: *всипати по заднє число* [Ужч.: 249], *заглядати під хвіст* [Ужч.: 240].

Це далеко не повний перелік фразеологічних одиниць, у яких прямо чи за посередництвом евфемістичного замітника (див. *макоїди* 'губи', *клюв* 'ніс', *табло*, *циферблат* 'обличчя', *заднє (число)* 'зад' та ін.) позначено ту частину тіла, на яку припадають удари.

4. Фразеологічні одиниці, що вербалізують слот «Вплив»

Під впливом ми розуміємо як травми, тобто ті тілесні зміни, що виникають в об'єкта внаслідок спрямованих на нього фізичних дій, так і деякі відчуття побитого. До таких травм належать поява крові, синців (гематом), набряків, вибиті зуби тощо.

Кров на обличчі вербалізовано в таких фразеологічних одиницях: *спустити йушку* "ударити так, щоб з носа кров потекла" [Арк.: 56], *вибити бубну (бубни)* [СФС: 14], *олію видавити* [Ном.: № 3865], *дати киселя* [СФС: 14]. Оскільки кров має солоний смак, деякі фразеологічні одиниці з семантикою побиття містять лексичні компоненти *сіль*, *солоний* або відсилку до семи "сіль". Зокрема, ідіома *запросити на солоні паляниці* у збірнику І. Франка має такий коментар: "Запросив до своєї хати і набив сильно" [Фр., II: 155]. Деякі фразеологічні одиниці вказують на появу синців, переважно коло очей: *змісити в синьку* [УЖ: 298], пор. також вираз, зафіксований І. Франком: *поблагословив, аж синці поробив* [Фр., I: 60].

Відзначимо також численні фраземи на позначення відчуття жару, що виникає на шкірі побитої людини внаслідок сильного удару: *всипати гарячих*, *дати гарячих* [Фр., II: 427], *дати шкварки* [ФСУМ: 223], *справити кольиду з горьчими ковбасами* [Фр., III: 286].

5. Фразеологічні одиниці, в яких вербалізовано декілька слотів

Як свідчить розглянутий матеріал, найчастіше до складу фразем із загальною семантикою 'побиття' входять компоненти, що репрезентують слоти «Партитив об'єкта», «Інструмент» та «Вплив». Саме ці слоти можуть бути представлені в

різних комбінаціях у межах певних фразеологічних одиниць. Розгляньмо деякі характерні випадки.

Слоти «Партитив об'єкта» та «Вплив» комбінуються у фраземах поля "побиття" доволі активно: *нагріти боки* [ФСУМ: 522], *погріти спину (ребра, плечі)* [ФСУМ: 198], *зігріти чуприну* [Гол.: 558]. У фраземі [*розбити*] *ніс на пумідор* [Арк.: 31] поєднується інформація про партитив та наслідки побиття (появу на обличчі крові). Фраземи *списати на спині, списати спину, списати шкуру вздовж і впоперек*, а також оказіональний вираз *расписать задний фасад*, вжитий М. Гоголем у листі до Г. Висоцького у 1827 р., експліцитно вербалізують як партитив об'єкта, так і вплив (сліди побиття на спині).

Лише у незначній кількості фразем представлено комбінування слотів «Партитив суб'єкта» та «Партитив об'єкта» (*приміряти кулак до вуха* [Ужч.: 139]).

Серед одиниць фразеологічного поля побиття можуть зрідка траплятися такі, що вербалізують одночасно три нетривіальні слоти. Пор., зокрема, вираз *погріти ломакою спину* [Гр., III: 236] з експліцитними слотами «Партитив суб'єкта» (*спина*), «Інструмент» (*ломака*) та «Вплив» (*погріти*). Якщо врахувати три тривіальних слоти, які присутні завжди («Суб'єкт», «Об'єкт», «Дія»), то виявиться, що у конкретно-ситуативному мовленні цей фразеологізм позначає шість слотів фреймової моделі.

Ми не зупиняємося спеціально на засобах вираження слота «Дія», однак цілком очевидно, що цей слот посідає центральне місце в інваріантній моделі побиття. У багатьох випадках він залишається імпліцитним і виводиться із семантики фраземи в цілому, пор. наведені вище *олію видавити, запросити на солоні паляниці, загасити табло, освятити воду у три батоги*. Проте існує чимала група фразем, у яких слот «Дія» виражено експліцитно, зокрема, це стосується сталих виразів з першим компонентом *дати*, який зазнав десемантизації: *дати товчеників, лупня, наминачки*.

Висновки. На основі проведеного дослідження ми можемо твердити, що когнітивний підхід до фразеологічних одиниць виявляє свою більшу ефективність у порівнянні з формально-семантичним, який описує рольову структуру предиката. Інформація про ті чи ті слоти, вербалізовані у внутрішній формі фразем, може залишатися імпліцитною; в таких випадках вона виводиться мовцями завдяки знанню конкретних реалізацій загальної фреймової моделі.

Фреймове моделювання одиниць фразеологічних полів з конкретною семантикою (зокрема, таких як «бути п'яним», «вдарити, побити») дає змогу класифікувати фраземи в залежності від виду інформації, яка міститься в їхній внутрішній формі. Тим самим можна виявити міру релевантності для носіїв мови того чи того компонента фреймової структури. Матеріал української мови свідчить про те, що найчастіше фраземи поля побиття вербалізують три слоти: «Інструмент», «Партитив об'єкта» та «Вплив на об'єкт», представлені у фраземах окремо або в різних комбінаціях. На цій підставі доречно припускати, що саме ця інформація для мовної свідомості українців виявляється найважливішою. Фреймове моделювання із залученням матеріалу різних мов дає можливість зіставити вербалізовані у фраземах слоти чи компоненти скриптів, виявити їхнє національно-культурне навантаження та роль у національних картинах світу.

Література

1. Баранов А. Н., Добровольский Д. О. Аспекты теории фразеологии. — М. : Знак, 2008. — 656 с.
2. Івченко А. Фразеологізми зі значенням 'бити, карати' в українських народних говорах: ономазіологічний аспект // Збірник Харківського історико-філол. товариства. Нова серія. Т. 8. — Харків, 1999. — С. 159-172.
3. Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. редакцией Е. С. Кубряковой. — М. : Из-во МГУ, 1996. — 245 с.

Джерела

- Арк. Аркушин Гр. Сказав, як два зв'язав : народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. — Люблін—Луцьк, 2003. — 175 с.
- Біл. Білецький-Носенко П. Словник української мови. — К. : Наукова думка, 1966. — 422 с.
- Гол. Головацький Я. Словник української мови // Науковий збірник Музею української культури. — Пряшів, 1982. — № 10. — С. 351-612.
- Гр. Словарь української мови / Упорядк. Б. Грінченко : в 4-х т. — К., 1908-1909.
- КП Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського р. Закарпатської області). — Ужгород, 2005. — 266 с.
- Ном. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклав М. Номис. — К. : Либідь, 1993. — 768 с.
- СФС Коломієць М. П., Регушевський Є. С. Словник фразеологічних синонімів. — К. : Рад. школа, 1988. — 198 с.
- УЖ Український жаргон : Словник / Уклад. Ставицька Леся. — К. : Критика. — 496 с.
- Ужч. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. — Луганськ : Альма матер, 2002. — 263 с.
- ФПЛ Фразеологія перекладів Миколи Лукаша : Словник-довідник. — К. : Довіра, 2003. — 735 с.
- Фр. Франко Іван. Галицько-руські народні приповідки. — Т. 1. — Львів, 1901; Т. 2. — Львів, 1908; Т. 3. — Львів, 1909.
- ФСУМ Фразеологічний словник української мови : у 2-х кн. — К. : Наукова думка, 1993. — 980 с.